

Olasz katonai építészek Erdélyben.

Irta: Dr. Florio Banfi.

„Bárha egykori várainkról elég sok ismertetés jelent már meg, — panaszolja Gyalóky Jenő¹ — aránylag keveset hallunk építésük történetéről és legtöbbször nem tudjuk megnevezni azokat az építészeket, akiknek tervei nyomán egyik vagy másik várunk épült.“

E megállapítás alól nem kivételek Erdély várai sem.

Furcsa jelenség ez, mert míg a magyar szakirodalom úgyszólván egészen a legújabb időkig tájékozatlanságban leledzett a hadi építészet történetét illetőleg, addig a külföldi tudományos közvélemény e tekintetben is sokkal jobban van tájékozódva, hála *Carlo Promis* kutatásainak, akinek az olasz katonai mérnökökre vonatkozó gyűjteményei rengeteg adatot tartalmaznak a magyar várépítészet történetére nézve is.

Végre azonban az egri várnak jelenleg folyó feltárása napirendre tűzte e kérdést, s a régi mulasztást *Herzog József* igyekezett pótolni az Országos Levéltár idevonatkozó anyagának közzétételével.² Közleményéből elsősorban az tűnt ki, hogy a XVI. század folyamán a magyarországi várak építései kizárólag olasz katonai mérnökök voltak. Majd *Dr. Pataki Vidor* ciszt. r. gimn. tanár kutatásai nyomán az egri vár olasz építészeinek oly nagy tömege került felszínre, hogy az anyag elbírálását feltétlenül olasz szakértőre kellett bízni. Közbenjárásom folytán *Leone Andrea Maggiorotti* tábornok, a római „Istituto di Architettura Militare Italiana“ igazgatója, vállalkozott a feladatra, akinek tanulmánya³ az egri vár építészetét az olasz katonai mérnökök magyarországi szereplésének egészen új keretében mutatta be. E tanulmány kiegészítése képen Pataki a Magyarhonban működött olasz katonai mérnököknek elsősorban összeállított névsorát tetemesen bővítette, főleg a bécsi levéltárak anyagából.⁴

Sajnos, Pataki teljesen kirekesztette Erdélyt kutatásai köréből, viszont Maggiorotti, aki tekintettel van legalább Nagyváradra, a nem Egerre vonatkozó anyagot, mivel az közzismert az olasz szakirodalomban, olyan mostohán kezeli, hogy elégtelen utalásaiból még forrásai sem állapíthatók meg.

¹ *Hadtörténelmi Közlemények*, XXXI. (1930) évf., 226. l.

² *Adatok a hazai építészet XVI. századi történetéhez*. Magyar Művészet, II. (1926) évf., 240—248. l.

³ *Gli architetti militari italiani in Ungheria e specialmente ad Agria*. Rivista d'Artiglieria e Genio. Roma 1930, 1158—1187. ll.

⁴ *A XVI. századi várépítészet Magyarországon*. Különlenyomat a Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyvéből, I. évf. Budapest, 1931.

korszerű átalakításuk, amely csaknem kizárólag olasz katonai mérnökök vállaira hárul.

Az olasz katonai mérnököknek Erdélybe, s egyáltalán a külföldre való nagyobb mérvű szivárgása a XVI. században kezdődik az u. n. „sistema bastionato italiano“ térfoglalásával, amely, mint olasz lelemény, hamarosan a maga képére formálja az egész Európa újkori várépítészetét. Ennek az új, vagy mint mondani szokták, modern szisztémának lényeges vonásaként a vár sarkaira épített, jobbra pentagonális bástyák szolgálnak, oldalaikon az „orechioné-ktől fedezett „casamattá“-k az ütegek elhelyezésére.

Ez új szisztémát Magyarországon először Zápolya János erdélyi vajda alkalmazza, aki mint magyar király, Roggendorf 1530-i támadásán okulva, megkísérli a budai várnak korszerű átalakítását.⁸ Ezen kísérlet nyoma vala az északi oldal Duna felé néző sarkán létezett szögletbástya, s néhány egyéb védmű, amelyet a modern szisztéma követelményei szerint *Domenico da Bologna* (másképp Domenico Bolognese vagy Dominicus de Bononia) épített.⁹ Nyilvánvalóan csak próbaépítményről van szó, s nem igaz, hogy a vár ezúttal „korszerűen jó és védképes állapotba helyeztetett“.

Az iránt persze nem lehet kétség, hogy Erdélybe már Zápolya Jánossal bevonul a várépítészet e modern vívmánya, melyet az ő fejedelmi utódai következetesen alkalmaztak az erdélyi várak erődítéseinél. Ezen erődítési munkálatoknak érdekes sajátossága, hogy a meglévő középkori várakat nem bontják le, hanem csak egyszerűen körül fogják az új „cinta bastionata“-val, míg a régi divatú városfalakat oly módon teszik védképesé, hogy sarkaikra bástyákat építenek.

Az olasz katonai mérnökök Erdélyben kimutathatólag 1551-től kezdve szerepelnek, mikor is a vajdaság szakítani készül a török barát-

⁸ Károlyi Árpád szerint „nem lehetetlen, hogy épen a török kísérté meg Buda átalakítását“ a mondott szöglet-bástya építésével. V. ö. *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*. Budapest 1886. 227. l. Mégis ez állítással szemben Ujhegyi Bélának kell igazat adnunk, aki különben minden forrásjelzés nélkül állítja: „János király arról győződött meg, hogy a budavári erődítmények a fenforgó viszonyoknak tovább meg nem felelnek; azokat Domenico Bolognese olasz mérnök vezetése mellett az akkor dívott olasz erődítési mód szerint kijavíttatta, s a vár korszerűen jó és védképes állapotba helyeztetett.“ *Budavár keletkezése és hadtörténelmi múltja*. Temesvár, 1892. 30. l.

⁹ V. ö. Rivista d'Artigleria e Genio. Roma 1930. 1166. l., hol azonban csak általánosságban van megjelölve egy bolognai („il Bologna“) Budavár erődítőjeként. Építkezéseit illetőleg legyen szabad idéznem L. A. Maggiorottinak Rómában, 1930. VIII. 21-én kelt, hozzám írt levelét: „È in Ungheria al soldo di Giovanni Re „il Bologna“. Nel 1541 il gen. imp. Ruckendorf (!) pone l'assedio a Budá tenuta dalla Regina Maria e credeva prenderla presto, ma il Bologna l'aveva rafforzata rapidamente, erigendo un bastione a Porta Sabatina, oltre un cavaliere ed altre opere (Paolo Giovinio, *Storie*, XXXIX). E Ascanio Centorio (in Contarini, *Relazioni*) dice, che l'ingegno e l'arte di certo architetto bolognese l'aveva sì fattamente di belloardi, fortificata e cinta di mura e di fossa profondi e larghi con casamatte dentro et altri ripari.“ Hogy ez a bizonyos „il Bologna“ csakugyan azonos az Ujhegyitől hivatkozott Domenico Bolognese-vel, kitűnik a *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses*, Bd. V, no. 4043, 4045, 4460, 4463, Bd. XI, no. 6303, 6341, 6296 registáiból is. (Balogh Jolán dr. úrhölgy szíves közlése.)

érte a nemezis, s török fogságba esett. Kiváló előszeretete miatt, mellyel a mérnöki tudományok iránt viseltetett, lehetetlen megtagadnunk tőle valamelyes érdemet az erdélyi várak erősítése körül.¹² Minden bizonynyal Castaldo kérésére rendeltettek Erdélybe *Antonio De Bufalo* (Bufalo, Bubafus, Buppl), *Andrea da Treviso* (A. Trevisano) és *Francesco da Pozzo* (Podzo, Pocho). Az első 1554. június 26-án tűnik fel, midőn az udvari kamarától 20 forintot vett fel Erdélyben tett szemleútjának költségei fejében; majd 1555. február 14-én, Gyulafehérváron kelt levelében, melyet így ír alá: „Antonis Bubafus in toto regno Transilvania Majestatis Suae Sacratissimae architectus“, arról panaszkodik az udvarnak, hogy az erdélyi püspök nem bírja fizetni a propagákulumok építését.¹³ Okmány dokumentálja ugyancsak Antonio de Bufalo egy ismeretlen levelét, melyben a „Baumeister in Siebenbürgen“ jelentést tesz Da Treviso és Da Pozzo munkálatiról,¹⁴ akik azonban hamarosan ott hagyták Erdélyt fizetésektelenség miatt. Trevisói Andrást, aki 1554. augusztus 18-án jött Erdélybe, a püspök nem akarta kifizetni, mert sokalta a bért, melyet a király neki Bécsben ígért; ezért Vas Lászlóhoz fordult, de ez pénz helyett egy levelet adott a kassai fizetőmesterhez, aki viszont a pozsonyi kamarához utasította; itt azonban nem tudván igazolni Erdélyben végzett munkáját, Bécsbe tanácsolták, de legalább kapott élelmet és kocsit.¹⁵ De Bufalo szerint Erdélyben nem értékelték Andrást, mert nem tudták, milyen nagy művész, pedig csakugyan tekintély volt a szakmájában, s a „supremus magister supra caeteros magistros muratores ac lapicides in Transilvania“ címet használta,¹⁶ s az előbbivel részt vett Bécs erősítésében. Da Pozzo, akivel Zólyom, Nagyszombat, Tokaj, Eger, Győr erősítése alkalmával találkoztunk, szintén nagytekintélyű szakértő, birodalmi lovag és Bécs műszaki intendánsa. Rajtuk kívül még *Antonio de Spazio* és *Alessandro Cavolini* nevével találkozunk,¹⁷ mint akik egyéb más nemzetiségű építésszek között Castaldót Erdélyben szolgálták. Azonfelül tudomásunk van *Martino de Spazio*-ról, aki — úgy látszik — 1551-ben Temesvárott erősíthetett, mert 1553-ban pénzbeli követeléseket támasztott néhai Losonczy Istvánnal szemben.¹⁸

Kézírt fogható teljesítmény fűződik azon olasz katonai mérnökök neveihez is, akik a királyi Magyarország határait Erdély felé erősítették. Ezen erősítmények közül Gyula és Szatmár vára tarthatnak számot érdeklődésünkre. Gyula erősítését 1561-ben a győri és egri várak jeles

¹² Életrajzát l. Carlo Promistól a *Miscellanea di Storia Italiana*, XIV. k. 447—463. l. V. ö. még F. Banfi—L. A. Maggiorotti *La fortezza di Giavarino in Ungheria ed i suoi architetti italiani*, Roma, 1932, 90. l.

¹³ A bécsi Hofkammer—Archiv, *Hung. fasc. 14,339*. — *Jahrbuch der kunsth. Sammlungen*, Bd. VII. n. 4900.

¹⁴ U. o. *Hung. Gedenkbuch, 1555 Exp.*, 216. köt. 116. l.

¹⁵ Pataki, id. m. II. l. — *Jahrbuch* id. k., n. 4908.

¹⁶ A Hofkammer—Archiv id. fasc.-a.

¹⁷ Az előbbire l. a bécsi Hofkammer—Archiv fasc. 213. 116. l.; az utóbbira a *Jahrbuch der kunsth. Sammlungen*, Bd. VII, no. 4863.

¹⁸ Herzog, id. mű, Magyar Művészet II. k. 243. l.

építésze, *Paolo da Mirandula*,¹⁹ tervezte, míg a tervet *Cesare Baldigara* hajtotta végre, aki 1569-től *Giulio Baldigara* társaságában a szatmári várat építette.²⁰

A fejedelmek is sok hadiépítést foglalkoztattak, de ezek működése túlnyomó mértékben a nagyváradi erősségnek teljesen modern stílusú várrá alakítását célozta. Az átalakítás, úgy látszik, nem érintette a XV. századi ó-olasz típusú várat,²¹ hanem azt tüzérségi harcra egy bástyaöv építése által tették védképessé, mely öt bástyából és ugyanannyi kötőgátból állott. A belső vár, melyben Szent László székesegyháza állott, a XVIII. század közepén romboltatott le; a külső vár viszont szokatlanul széles árkával még ma is áll.

Igen valószínű, hogy a középkori várat is olasz mesterek építették, de ezek nevei — épügy, mint az újkori bástyaöv első tervezője, — de ezek nevei — épügy, mint az újkori bástyaöv első tervezője, — ismeretlenek. Maggiorotti Báthory István korára teszi e bástyaöv keletkezését,²² holott a magyar szakirodalomban köztudomású, hogy már Fráter György nagy anyagi áldozatok árán megkezdte a középkori várnak modern erőddé való átképzését. Viszont konkrét adatok nem igazolják, hogy a fentebb említett olasz mérnökök tettek volna valamit a várért abban az időszakban, midőn az 1552. márc. 4-étől 1557. ápr. 10-éig Ferdinánd, illetőleg a tőle kinevezett vajda, Báthory András, kezében volt. Ellenben megint közismert tény, hogy János Zsigmond fejedelem másfél évi ostrom után birtokába vevén a várat, nagyarányú megerősítését határozta el; szándéka azonban csak részben valósult meg az 1569-ben épített bástya által, mely róla „Királyfia-bástya“ néven maradt emlékezetes. Így persze alig kivitelre az utódai alatt eszközölt mával elgondolt terv került volna kivitelre az utódai alatt eszközölt építkezések folyamán. Mégis kétségtelen, hogy az újkori vár mai arculatát csak Báthory István idejében kezdte bontogatni.

Báthory István, akinek uralkodását mind Erdélyben, mind Lengyelországban kultúrtörténeti szempontból az olasz génusz favorizálása jellemzi, a hadiépítészeti kapcsolatok terén is emlékezetessé tette

¹⁹ V. ö. F. Banfi—L. A. Maggiorotti id. mű. 87. l.

²⁰ Kriegsarchiv, „Hung.“ Bd. 150, f. 32; 143, 44 és 55, továbbá 146, 102. — V. ö. még *Jahrbuch der Kunsthist. Sammlungen*, Bd. V, n. 4392; U. o. Bd. XV, n. 11500; Pataki, id. mű, 21. l.

²¹ A középkori várról v. ö. Ranzanus. *Epitomae Rerum Hungaricarum*, Ind. II. „Varadinum, oppidum illustre, eiusque basilica... Praesidet ei Ecclesiae Joannes (t. i. De Pruis János), qui struebat Varadini arcem inexpugnabilem cuius ingens murus, turresque et idoneae mansiones satis plane ostendunt magnitudinem animi conditoris.“ Schwandtner, *Scriptores*, ed. Vindob. 1764, II. 333. — Gyalókay Jenő közli velem, hogy e középkori vár nyugati fala megvan ma is a kb. négy méternyire feltöltött váruddvar alatt, s midőn 1911-ben a csatornázás alkalmával felszínre került, maga is látta, hogy a falban lőrészekkel ellátott boltozatos folyosó húzódik. Budapest, 1930. IX. 10.-én kelt levelében.

²² Rivista d'Artiglieria e Genio. 1930. évf. 1167. l.

nevét Itáliában,²³ az újkori váradi erőd alakulására pedig egyenesen döntő befolyással volt.

Azon katonai mérnökök sorában, akik udvarát fölkeresték, kétség-telenül első hely illeti meg a Genga-család tagjait, akik nemcsak Erdélyben, de Lengyelországban is szolgálatára állottak a fejedelemnek, sőt halála után is hűek maradtak a Báthoryakhoz, némelyik közülök akklimatizálódott, s Erdélyt második hazájának tekintette.

E család a hadiépitészet terén Andrea Genga által kezdi aratni bábérait, aki mint II. Guidobaldo della Rovere majordomusa, fiainak — Fazio, Fulvio, Giovanni-Battista és Simone²⁴ — nem is adhatott jobb katonai nevelőiskolát, mint aminő azidédtt az urbinói fejedelmi udvar volt. A család hírnevét *Simone Genga* alapozta meg, aki már vagy húsz éve szolgált a toscani nagyherceget, midőn 1572. táján Miksa császár a bécsi udvarba hívta, ahol különféle tervrajzokkal szolgált Magyarország erődítésére.²⁵ Itt vette hírét Báthory Istvánnak, s tőle csábítva Gyulafehérvárra sietett, hová testvérei, Fabio és Giambattista is, követték. A fejedelem ekkor a nagyváradi erőd kiépítésével bízta meg,²⁶ melynek előmunkálataiban segítségére volt harmadik testvére, Fulvio.²⁷ A terv gyors megvalósulását azonban meggátolta Báthory Istvánnak a lengyel trónra emelése, s ennek következtében a Genga-testvérek is elhagyták Erdélyt, Lengyelországba követve a királyt, honnan csak mecenásuk halála után tértek vissza.

Báthory István azonban, aki mint lengyel király is szíven viselte az erdélyi ügyeket, a váradi erőd sorsáról sem feledkezett meg, másrészt fejedelmi utóda, Báthory Kristóf, szintén felkarolta az ügyet. Az

²³ „Volendo a que' giorni (1571) Stefano Báthory Principe di Transilvania incivilire il suo quasi barbaro paese ed afforzarlo contro le armi e le insidie di Turchi ed imperiali, chiamava a sè d'Europa e soprattutto d'Italia letterati, artisti, ingegneri ed uomini di guerra; eletto poi nel 1575 Re di Polonia, ai tanti italiani che seco aveva in Transilvania, aggiungendo i molti già dimorati in Wilna, in Cracovia, in Varsavia ne costituì una colonia apportatrice di lumi e di civiltà in quella vasta regione.“ stb. *Miscellanea di Storia Patria*. Vol. IV. (1863), 683. l.

²⁴ A Genga-családra l. Carlo Promis, *Biografie di ingegneri militari italiani dal sec. XIV alla metà del XVIII*. Torino 1874, pagg. 533—561. — Veress Endre, *Epistolae et acta P. Alfonsi Carrilli S. J.* (Mon. Hung. Hist., Diplom. XXXII. k.), Budapest. 1906, kiadványában is sokszor szó esik Fabio, Giambattista és Simone erdélyi szerepléséről, sőt ugyanezen szerző *Relationes nuntiorum Apostolicorum in Transilvaniam missorum a Clemente VIII.* (Mon. Vatic. Hung. II. 3. k.) kiadványa Girolamo Genga-ról is tud. — Fabio Genga erdélyi szerepléséről l. Giacomo Basecapè, *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel sec. XVI*. Roma 1931, pagg. 173—179.

²⁵ „Fu chiamato dalla Maestà Cesarea felice memoria, et mandato dal Gran-Duca Cosimo, alla quale dette disegni per alcuni lochi di Ungheria...“ *Memoriale di Fulvio Genga per Simone fratello suo*. Anni 1590—91. A firenzei Archivio dello Stato-ban, Arch. Med. Cart. di Cosimo. I, filza 248. — V. ö. *Miscellanea di Storia Italiana*, XIV. k. 555. l.

²⁶ „Fu poi chiamato dal Re Stefano in Polonia, ove dette disegni per un loco in Transilvania chiamato Varadino, et la detta fortezza è già quasi fornita...“ Id. *Memoriale*.

²⁷ „Il Fulvio Genga aiutò suo fratello Simone in Varadino; ma fu piuttosto uomo di lettere e di lui non risulta altro.“ Maggiorotti, *Rivista d'Artiglieria e Genio*, id. évf. 1167. l.

ő igyekezetük folytán került Nagyváradra a velencei származású *Ottavio Baldigara*, aki, mint a bécsi udvar kir. építésze, előbb a tokaji, kisvárdai, munkácsi és az egri várak megerősítésével vívott ki magának elismerésreméltó szaktekintélyt. Első váradi tartozkodása 1579. körül igen rövid lehetett, s lefeljebb csak terepszemlére és tervrajzok felvételére szorítkozhatott, mert 1580-ban már Érsekújvár erődítésével foglalkozik.²⁸

Ilyen auspiciumok között halad előre a bástyaöv építése, melynek ellenőrzését időnként *Domenico Ridolfini da Camerino* végzi Báthory István megbízásából.²⁹ E márkai építész 1579-ben elhagyva szülővárosát, Lengyelországba siet, hogy felajánlja szolgálatát István királynak, aki őt csakhamar Váradra küldte Genga instrukcióival az erődítési munkálatok szorgalmazása céljából. Kötelessége azonban újra a király mellé szólítja, s csak Báthory Kristóf halála után, 1582-ben tér vissza Erdélybe, hogy az új fejedelem, Báthory Zsigmond, érdeklődését is megnyerje Nagyvárad erődítése iránt, melyen ő maga egész lelkével esüngött 1584. végén bekövetkezett haláláig.

Mennyiben vitte előbbre Ridolfini az erődítés munkálatait, nem tudni; úgy látszik azonban, hogy segítségre szorult, mert Báthory István kérelmére a bécsi udvar 1584. márciusában engedélyt adott *Ottavio Baldigaranak*, hogy újra Váradra mehessen. Ez alkalommal a jeles építész beható szakértői szemlét tartott az eddigi munkálatok felett s részletes jelentést írt a vár hibáiról és gyöngéiről. Ezt a jelentést az éppen Váradon időző Possevino vitte Lengyelországba, Báthory István kezeihez. Baldigara azonban, úgy látszik, ezúttal sem foganatosított itten jelentősebb építkezést, mert 1585-ben már Boroszlóba távozott.³⁰

Egyáltalán a vár építése stagnál ez időben s nagyobb lendület csak Báthory István halála után következik, midőn 1587. augusztusában *Simone Genga* Lengyelországból visszatérve, újra Erdélyben terem. Báthory Zsigmond ekkor, szept. 21-én kelt dekrétumában, megbizsa a váradi erődítés befejezésével, s 1588. júl. 1. hatállyal fizetését havi 76 tallérban állapítja meg, teljes ellátással, melyben a mesteren

²⁸ Baldigara ezen első váradi tartozkodását csak Pataki V. említi, minden forrás jelzés nélkül: "... meg kell említeni Nagy-Várad újjáépítését, melyet, úgy látszik, olaszországi szabadsága után (1578) kezdett meg." Id. mű, 29. l. — Viszont Herzog J. az Orsz. Levéltár aktáiból azt bizonyítja, hogy 1579-ben volt szabadságon.

²⁹ Életrajzát l. Carlo Promis. *Gli ingegneri militari della Marca d'Ancona*. Torino 1865, pagg. 257—262; Mario Santoni, *Domenico Ridolfini*. Firenze 1887. — Erdélyi szerepléséről, melyet az utóbbi kutatott fel, v. ö. L. A. Maggiorotti: "... in Varsavia il Re lo muni di uno speciale ordine scritto per la visita generale delle fortezze dello stato, e della Transilvania, che egli esegui. Fu a Varadino, ove continuò i lavori del Genga, poi a Vilna, indi ritornò presso il Re... Continuarono le sue visite alle varie località, nel 1582 era a Riga, ma poco dopo lo si trova di nuovo a Varadino, e sul finire del 1584 moriva non si sa bene in quale città." *Rivista d'Artiglieria e Genio*, id. évf. 1168. l.

³⁰ A bécsi Kriegsarchiv. Hung. Exp. Prot. 175. köt. 213. l. Ugyanott a 316. lapon decemberben azt jegyzik fel, hogy Baldigara Váradon maradhat Gyertyászentelőig. Baldigara váradi építkezéseit említi Szamosközi is, azonfelül még Fraknói szól róla. Pataki Egerből, 1930. szept. 12-én kelt levelében értesített, hogy Baldigara alaprajzait megtalálta Bécsben.

kívül négy szolgálja és ugyanannyi lova is részesül, egész addig, míg az erődítés befejezést nem nyer.³¹ Az olasz mérnök, némi vonakodással ugyan, amennyiben évi 1500 tallér fizetést igényelt, magára vállalta a nagyváradi erődítést, azonban 1589. vége felé váratlanul abbahagyta a munkát s visszatért Lengyelországba, hogy ottani követeléseit behajtsa.³² Fabio Genga 1590—91. táján kelt emlékirata szerint testvére, Simone, csaknem elvégezte volna a váradi erődítési munkálatokat, s ezen az alapon az olasz szakirodalomban Genga Simonét tartják a váradi bástyaövi mesterének.³³ Ez a felfogás azonban nem állja meg helyét, bármennyire is bizonyos legyen, hogy a modern váradi erődítmények 1570—1590. között nagyjából valóban elkészültek: 1573-ban épült a vár nyugatra néző kapujának tornya, a 80-as években pedig a „Vörös“, „Aranyos“- és „Csonka“-bástya; mégis Genga lengyelországi tartozkodása, s a többi olasz mérnökök közreműködése nem engedi meg, hogy kizárólag az ő javára írjuk a váradi bástyaöv elkészítését, annál kevésbbé, mert Genga távoztakor csak négy bástya volt megépítve.

Simone Genga csakhamar visszatért Erdélybe, mert Lengyelországban nem tudta behajtani követeléseit; Gyulafehérvárra sietett, hol azonban tapasztalnia kellett, hogy nem örvendhet többé Báthory Zsigmond kegyének. Ettől kezdve igyekezete oda irányult, hogy a lehető legudvariasabb formák közt szabaduljon meg az erdélyi fejedelem szolgálatától. Mindazonáltal Báthory nem idegenkedett a tervtől, hogy továbbra is megtartsa szolgálatában Gengát, aki azonban oda hatott, hogy Medici Ferdinánd toscanai nagyherceg is szószólójául csapott fel, kérve az erdélyi fejedelmet, hogy két éven belül feltétlen engedje át

³¹ „Nos Sigmundus Bathori de Somlio, etc. significamus per presente, quod nos rationem habentes praeclare erga nos fidei atque in muniendis fortificandisque arcibus singularis artis diligentiae et studii generosi Simonis Gengae Architeti, quae ipse cum antea in arcis nostrae Waradiensis aedificatione, cum industriae ingeniique sui laude abunde satis declaravit. Eundem Simonem Gengam ad dictae arcis nostrae Waradiensis curam et ejusdem aedificationis munitioisque continuationem conducendum adhibendumque duximus... Ut autem ad hoc opus studiumque alacriorem eum redderemus, stipendium ei in singulos menses septuaginta sex tallerorum constituimus; insuper, de victu cum quatuor famulis quos secum est habiturus, et quatuor equorum pabulo ei prospeximus, ita ut hoc salario, integro anno, cujus principium Calendae Julii proximae proliciti erunt, operam studiumque suum nobis impendat, ac in alios etiam annos, dum finis ei fabricae imponatur, si nobis videbitur, eadem condicione addictus nobis sit... Datum in civitate nostri Alba-Julia“ stb. A firenzei Archivio dello Stato-ban; Id. Cart., filza 248. — V. ö. *Miscellanea di Storia Italiana*, XIV, 556.

³² C. Promis: „Pare che egli nel 1589 ritornasse in Polonia, dove trovando che i tesorieri regii non pagavano gli stipendi e che non gli era possibile riscuotere la somma di 1700 talleri, de' quali andava creditore del Re Stefano, ritornò ai servigi di Sigismondo, come principe di Transilvania.“ *Biografie*, stb. 540. l.

³³ L. a 20-ik jegyzetet. V. ö. Maggiorotti: „Dei lavori da lui fatti non si conoscono i disegni, però dal lungo tempo trascorso in Varadino si deve dedurre che la cinta bastionata di questa città sia totalmente opera sua.“ *Rivista d'Artiglieria e Genio*, id. évf. 1167. l.

szolgálatába alattvalóját.³⁴ Ügyének azonban megnyerte testvérét, Fulviót is, aki Della Rovere Mária Ferenc urbinói herceghez Simone Genganak a Báthoryak zsoldjában töltött szolgálatáról emlékiratot szerkesztett³⁵ azon célzattal, hogy őt a herceg a spanyol királynak ajánlja. A spanyol király ugyanis már előbb hajlandónak mutatkozott szolgálataiba fogadni Simonet, s útasította erdélyi követét, hogy szerezzen az olasz mérnökről információt, s kedvező esetben igyekezzék őt megnyerni.³⁶ De Simone Genga, úgy látszik, már eljártszotta tekintélyét, nem járt közben érte az urbinói herceg sem, s a spanyol király is elejtette tervét, úgyhogy a mérnök kénytelen-kelletlen végül is Gyulafehérváron maradt. Életének ez utolsó szaka³⁷ teljesen meddő az erdélyi várépítéstet illetőleg, s mint magánember tengette késő öregségét, úgy látszik, testvére, Fabio Genga, kenyerén, aki majordómusza és bizalmasa maradt mindvégig Báthory Zsigmondnak. Az elrigolyásodott öreg minduntalan a toscanai nagyherceget zaklatta, mert üldözve érezte magát a fejedelem „Stefano Tosica“ nevű titkárjától; 1595. májusában két levelet is küld Firenzébe. Báthory Zsigmond hadjáratairól írva utolsó levele ez év jun. 11-én kelt, melyben szemére veti a nagyhercegnek, hogy sorait válasz nélkül hagyja. Meghalt észrevétlenül, a nélkül, hogy távozását bárki is észrevette volna.

³⁴ Simone Genga megkeresését nem ismerjük, de megvan a nagyherceg 1590. márc. 27-én az erdélyi fejedelemhez írt levelének másolata, melyben a következőket olvassuk: „...Però non solo non ho havuto a male che Simon Genga mio architetto et servitore sia rimasto a servirlo fino ad hora, ma gliene concedo ancora per due anni prossimi a venire, se bene la presenza et opera sua per la perfectione di alcune mie piazze mi sarebbe stata hora grandemente necessaria. Ma dopo li due anni la prego a contentarsi che possa ritornarsene da me, et anche se in questo tempo mi accadesse di havere urgente bisogno dell' opera sua, mi prometto che l' Ecc. Vostra amorevolmente lo concederebbe a me.“ A firenzei Archivio dello Stato-ban, id. Cart., filza 248. — V. ö. *Miscellanea di Storia Italiana*. XIV, 557.

³⁵ A fent ismételt hivatkozott emlékirat, — melynek teljes címe: *Memoriale di Fulvio Genga per Simone fratello suo a Francesco Maria della Rovere, Duca d'Urbino nel quale sono esposte le trattative tenute, onde Simone, lasciato il servizio di Transilvania, passasse a quello di Spagna; anni 1590—91.* — elárulja, hogy Simone azidétt már nem állott az erdélyi fejedelem szolgálatában; egyébként érdekes dokumentuma Simone Genga kiábrándulásának, de furfangjának is, mely módon Báthory Zsigmond szolgálatából szabadulni igyekezett; szemelvényes közlését l. a *Miscellanea di Storia Italiana*, XIV. k. 541—59. l.

³⁶ A spanyol királynak Don Guillen de San Clemente nevű követéhez intézett levele u. ott, 557. l.

³⁷ V. ö. C. Promis, *Biografie*, 559—61. l. hol az is említve van, hogy Simone feleségül bírt volna egy oláh hercegnőt: „Una tradizione antica in urbino vuole che egli sia salito in Transilvania in tanta riputazione, che venisse a stringer nozze colla Duchessa di Valacchia, la qual tradizione riportata dal Vernaccia ed è quasi la sola cosa ch' ei sappia dirci del Genga.“ Ez a XVII. századi adat azonban tévedés, s nyilván Fabio Genga feleségére vonatkozik, aki valóban oláh volt, nem ugyan hercegnő, hanem Mihály vajda szeretője; róla írja 1600-ban Hoffkirchen Adám: „tutto il maneggio della provincia è riposto in una donna valaccha, maritata con il Fabio Genga, con la quale egli (t. i. Mihály vajda) tratta molto pubblicamente, e tanto che ha commesso sotto pena della vita al marito, che non tratti più con la propria moglie.“ Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, Bucurest 1900, vol. XII, p. 780.

A körülmények illetén alakulását a váradi erőd is alaposan meg-sínylette, mely Genga 1589-ben történt távozásakor befejezetlenül maradt, amennyiben az ötödik bástya akkor még nem volt megépítve. Az építkezések azonban minden szakfelügyelet és irányítás híján is tovább folytak, s így történt, hogy legalább egy földbástyával és palánkfalazással kiegészíthették a bástyaöv hiányait. E munkálatok annyira elő-rehaladtak, hogy 1596-ban, midőn *Achille Tarducci da Corinaldo* Váradra rendeltetett, e jeles mérnök már mitsem változtathatott a tényeken, de legalább oly jókarba sikerült helyeznie a földbástyát is, hogy a vár 1598-ban képes volt kivédeni a török szörnyű ostromát.³⁸

Tarducci neve méltóan csatlakozik ama olasz katonai mérnökök sorához, akik a keresztényiség védelmében Erdély megerősítésére siettek. Maga is bevallja, hogy ez elhatározásra Báthory Zsigmond jóhíre készítette, aki őt a török ellen mozgósított haderő altábornagyává nevezte ki. Ebben a minőségében vállalta Nagyvárad megerősítését, miközben karjára megbénulva, katonai szolgálatra alkalmatlanná vált. Kiváló szellemi képességeit 1597-től a bécsi udvar honorálta, hol meleg barátságba került Básta Györggyel, akit elkísért 1597-ben a váci, 1560-ban az erdélyi expedíciójára is. A magyar és erdélyi ügyek mindvégig kötve tartották érdeklődését, s azokat tollával is szolgálta: részletes tervet dolgozott ki a török kiűzéséről s megírta Básta említett hadjáratait.³⁹ Írásaiban különös rokonszenv hangján emlékezik meg Báthory Zsigmondról, s foglalkoztatta a gondolat, hogy megírja a Báthory-esalád történetét is. Ez a

³⁸ Tarducci erdélyi szerepléséről l. *Il Turco vincibile in Ungheria c. alább* idézendő munkájának Miksa császárhoz intézett ajánlólevelét: „Quattro anni sono — írja 1599-ben — desiderando uscire dalla teoria, con l'occasione della presente guerra, andai in Transilvania, per la fama di quell' Altezza, si favorevole alla nazione italiana... Onde non finiti due anni, fui forzato pel pensiero della sanità tornare (da Varadino) a Vienna, quale hoggi mai tengo come aere paterno.“ C. Promis, *Gli ingeneri*, 296—308. lapjain közölt életrajzában írja: „Achille portossi nel 1595 ai servigi di Sigismondo Báthory, il quale nelle lunghe sue guerre contro i Turchi innalzò il Tarducci a tenente generale, grado traente seco a que' tempi quello pure di capo degl' ingegneri militari, colà dimorando adoprossi a fortificar Varadino, o più tosto a rappezzarlo. Attenendo alle riparazioni di Varadino, sorpreso da una colica, rimase contratto delle mani, la qual cosa impedigli di più maneggiare la spada“ stb.

³⁹ Idevonatkozó művei: 1. *Il Turco vincibile in Ungheria con mediocre aiuti di Germania*. Discorso appresentato ai supremi capitani dell' esereito confederato contro il Turco. E doppo mandato alli suoi amici d'Italia da Achille Tarducci da Corinaldo della Marca Anconitana. In Ferrara, per Vittorio Baldini stampatore camerale 1600. Kis 8°-r., 174 levél. — 2. *Delle macchine, ordinanze et quartieri antichi et moderni*. Discorsi d'Achille Tarducci da Corinaldo della Marca d'Ancona. Aggiuntovi dal medesimo le fattioni occorse nell' Ongaria vicino a Vaccia nel 1597, e la battaglia in Transilvania contra il Valacore 1600, fatte dal Sig. Giorgio Basta generale dell'armi nell' Ungheria superiore. In Venetia 1601, appresso Gio. Battista Ciotti Sanese all'Aurora. 8-r. 202+40 l. — Ez utóbbiban az erdélyi emlékirat *La giornata di Giorgio Basta contra Michele Vaivoda di Vallacchia, li 18. di Settembre 1600.* címen a melléklet 24—36. lapjain olvasható.

terve azonban, sajnos, nem valósult meg,⁴⁰ pedig ideje lett volna rá, mert kiszolgálta Rudolf császárt is, mint a Haditanács tagja.

Tarducci tehát nem vett részt Nagyvárad 1598-i védelmében, melyet ez év tavaszától Rudolf császár birtokolt; az őszi török támadás valóságos tűzpróbája volt a váradi erődnek. Alóla megtörve húzódott el az ellenség. Az ostrom kivédésében azonban része volt egy másik olasz katonai mérnöknek, jelesül a bolognai származású *Marco Isolani* grófnak, aki műszaki képességeiről még egyszer tett sikeres vizsgát Magyarországon, mint Székesfehérvár védelmezője.⁴¹ Ez évben metszette a vár sikerült látképét Houfnagel György, melyen feltüntetve látszik a középkori vár a katedrálissal és az új bástyaöv erődítményével.

A vár fejlődéstörténetében azután csak Bethlen Gábor alatt áll be fordulat, aki 1616-ban a földbástyát teljesen lehordatja s 1618-ig többől újjáépítteti, téglából, terméskő alappal és cordonpárkánnyal. Ez időben bizonyos *Maurizio Vienneri* építész erdélyi működéséről szólnak forrásaink, másfelől viszont tudjuk, hogy a mantovai *Giovanni Landi* és a veneziai *Agostino Serena* építészek állottak Bethlen szolgálatában.⁴² Ez építkezések alkalmával elpusztul a székesegyház, még mielőtt a török 1660-ban birtokába venné a várat, mely csak ismételt ostrom után kerül újra keresztény kézbe, 1692-ben. A XVIII. századtól nincs meg többé a középkori vár, csak a modern bástyaöv, melynek udvarán épül azidétt a mai ötszögű és kétemeletes kaszárnyakomplexum, s ugyanakkor ravelint is függesztenek a nyugati, akkor egyedüli várkapú elé.

A XVI. század elején a Váradon eszközölt erődítési munkálatok, valamint a bástya-szisztémának Erdély területén feltűnt nyomai, mind azt tanúsítják, hogy a fejedelemség territóriumán még több olasz katonai mérnöknek kellett működnie, de ezek nevei részben ismeretlenül lappanganak, részben tevékenységük maradt az ismeretlenség homá-

⁴⁰ C. Promis: „Aveva anche in animo di scrivere la storia di casa Báthory, indottovi da amicizia e riconoscenza... Di questo pensiero egli fa parola (*Turco vincibile*, p. 30.), ma non abbiamo argomento per affermare che le gesta dei Báthory dal nostro autore siano mai state narrate.“ *Gli ingegneri*, stb. 307. l.

⁴¹ *Miscellanea di Storia Italiana*, IV. k., 680. l.: „Lo rammenta la storia per la prima volta, all' anno 1598, allorquando i Turchi allestendo l'esercito per metter assedio a Varadino in Transilvania, il Rheder governatore della piazza menò seco — „il conte Marco Isolani da Bologna, dal quale per lo particolar studio ch' haveva fatto nelle matematiche scienza e per l'inclinazione grandissima che v'haveva, ogni perfettione poteva sperare nelle fortificationi e promettersi molto del suo valore, qual mostrò non solo in questa occasione, ma nel diffender anco Alba-Regale, essendo dopo stato fatto governatore di quella.“ *Ciro Spontone, Historia della Transilvania*. Bologna 1638. 69. l. — Sokkal részletesebben szól *Isolani* magyarországi szerepléséről *Istvánfi*, id. mű, 729—731. és 787—788. lapjain, hol el van mondva, hogy a bolognai mérnök a nagyvárad ostrom alkalmával egy akna robbanása következtében arcan megsebesülve, elvesztette félszeme világát, majd Székesfehérvár elestével török fogságba került s a konstantinápolyi Héttoronyban végezte életét.

⁴² *Istvánfi*, id. mű, 811. l-on említi „*Mauricium Viennerium architectum*“, míg *Balogh J. L'Arte Italiana in Ungheria: Le Vie d'Italia*, ann. XXXVI. (1930), 669. l-on a másik kettőt.

lyában.⁴³ Csupán még egy olasz katonai mérnökre tudunk hivatkozni, mint aki a XVI. sz.-ban járt Erdélyben, s ez *Vilippo Pigafetta*;⁴⁴ 1594-ben jött be Silvio Piccolomini expedíciójának tagjaként, de nem mérnöki teendők végzésére, hanem az expedíció történetének megírása céljából. Nyilvánvaló tehát, hogy vele nem egészen ki még az Erdélyben működött olasz katonai mérnökök sorozata.

Ugy látszik, hogy Váradot kivéve, hozzá fogható várépítés nem is történt a fejedelemségben. Básta György 1602-ben kelt emlékirata így szól Erdélyt illetően: „Ami a várakat illeti, nincs egy is az országban, mely egy agyúzást kiállana. A széleken van a hirhedt Lippa és Jenő; ezek, hogy milyenek, legyen elég megemlíteni, hogy az erdélyiek foglalták vissza azokat kevés évvel ezelőtt a törököktől. Hogy Várad mi, arról más alkalommal szóval s teljesen értesült Ofelsége, s egyszersmind megkérétt, hogy ne méltóztassék bízni abban, hogy az ellenségnek nem sikerült azt egyszer bevenni. Ha ez állana, birtokunkba volna még most is Eger és sok más magyarországi hely. Ha ezen vár is elvesz, elveszett Felső-Magyarország Erdéllyel együtt.”⁴⁵

Hála Istennek, Básta jóslata nem valósult meg, mert Várad török kézre jutása nem jelentette Erdély pusztulását, pedig azóta is édes-keves történt a fejedelemség erősítésére. Mindazonáltal az olasz géniusz köreműködése továbbra sem hiányzott a keresztyénység erdélyi védfalának gondozásában, habár *Raimondo Montecuccoli* expedícióját, aki maga is jeles hadimérnök volt, teljes balsiker kísérte. Így Kolozsvár 1662-i ostromakor a velencei származású *David Rettani* heyezte jókarba a város omladozó középkori falait.⁴⁶ Majd 1687 és 1701 között *Luigi Ferdinando Marsigli* ismételten megfordult Erdélyben, habár az ő utazásai más természetűek voltak, mint ahogy az erdélyi várakról tett feljegyzései is inkább semleges észrevételek, sem mint megvalósításra való javaslatok.⁴⁷ Mégis külön figyelemre tartjuk érdemesnek a hunyad-

⁴³ Gualdo Priorato id. mű II. k., 17. l.-ján a következő című illusztrációt találjuk: „Zechelit situato tre leghe da Varadino, fortissimo fabbricato di mattoni con aqua nella fossa e paludi all'intorno.“ A kép egy négyszögletű erődítményt ábrázol, sarkain fülek nélküli bástyákkal, mint a szövegben is hangsúlyozva találjuk: „La fortezza di Zechelit — munita di quattro bastioni reali, cinta da grandissimi paludi.“ Ez erősség építésére semmiféle adatot sem találtam, holott nyilvánvalóan a XVI. sz. második felében kellett épülnie.

⁴⁴ L. róla G. Bascapé id. műve 184—191. lapjait, hol közölve van *Scrittura della difesa di Transilvania fatta al Card. Parravicino* c. írása is.

⁴⁵ Gróf Teleki Domonkos, *Básta György emlékirata Rudolf császárhoz, Erdélyt illetően*: Századok II. (1868) évf., 554. l.

⁴⁶ Erre nézve l. Gualdo Priorato id. mű II. k., 102—105. lapjait, hol részletesen le van írva Kolozsvár ostroma, melynek, valamint Rettani hivatkozott szerepének ismertetését fentartom magamnak az olasz kapitányok erdélyi szerepléséről készülő dolgozatom számára.

⁴⁷ Alberto Gianola (*Luigi Ferdinando Marsili*: Memorie intorno a L. F. M. Bologna 1931, pagg. 233—255.) vázlatos írásán kívül l. Maria Emilia Amaldi *La Transilvania attraverso i documenti del conte Luigi Ferdinando Marsili*: L'Europa Orientale VII. (1926), VIII. (1927), IX. (1928) évfolyamaiban. — U. itt szemelvényesen ismertette Marsigli „Relazione militare della Transilvania a S. M.“ című, továbbá Orsova megerősítésére vonatkozó iratai; v. ö. IX. évf., 250—260. l.

megyei és déli erdélyi határjárás ügyében írt instrukcióját, mely egy másik olasz hadimérnök, *Morandi Visconti*, alezredes erdélyi szereplésének emlékét őrizte meg számunkra, akinek bírjuk a Szebenben 1701. július 10-én kelt jelentését Marsigli utasításainak teljesítéséről.⁴⁸

Egyébként a töröknek a Balkánra szorításával és Erdélynek Magyarországához csatolásával ezen erődök örökké elvesztették stratégiai szerepüket, minek következtében ama tartomány is megszűnt katonai építészek érvényesülési teréül szolgálni.

Kutatásaink köréből eleve kirekesztettük az olasz katonai mérnökök munkásságának kritikai vizsgálatát: ez a feladat már műszaki probléma, s mint ilyen, nem lehet tárgya egy vázlatos történelmi összefoglalásnak. Mindazonáltal a kérdés e szempontból is megvilágításra szorul, ha ismerni akarjuk az „antemurale christianitatis“ erdélyi propagnaculának igazi arculatát.

Assisi, 1931. december.

⁴⁸ A bolognai Egyet. Könyvtár Marsigli iratainak IX. köt. 208—209. lapján: „...pel Signor tenente colonello Morandi Visconti grande ingegnere nella Transilvania.“ G. Morandi Visconti jelentése a hivatkozott kötet indexe előtti 3—4. lapon. — V. ö. *Magyar Könyvszemle* új foly. XIV. (1906) évf. 212. l.